

Erinnerungsort Weimar

Over plaatsen van herinnering en geschiedschrijving

Jos. H. Pouls

L'histoire est la reconstruction toujours problématique et incomplète de ce qui n'est plus. La mémoire est un phénomène toujours actuel [...] l'histoire une représentation du passé.
(*Geschiedenis is de altijd problematische en onvolledige reconstructie van wat niet meer is. Het geheugen is een altijd actueel verschijnsel [...] de geschiedenis [slechts] een voorstelling van het verleden*) (Nora, deel 1. La République (1984), p. xix).

Lieux de mémoire, plaatsen van herinnering

Sinds 1980 staat de 'collectieve herinnering' prominent op de historiografische kaart. Verantwoordelijk hiervoor is de belangrijkste, nog levende historicus van Frankrijk: Pierre Nora (geb. 1931).¹ Nora was ontevreden over de officiële Franse geschiedschrijving en vanaf de jaren zeventig op zoek naar een concept om die te herschrijven. Hij kwam uit bij de 'collectieve herinnering'. De collectieve herinnering is voor Nora de spontane en levende tegenpool van de gecanoniseerde en té politiek georiënteerde historiografie. Het beeld van 'Frankrijk' zoals dat de afgelopen eeuw naar voren kwam in de 'papierene' geschiedschrijving, is niet veel meer dan een willekeurige constructie, 'gewoon verzonnen' door een academische elite, die verbonden was met de politieke macht.² Volgens de 'links gewortelde' Nora bestaat de traditionele natiestaat al lang niet meer – mocht die al ooit hebben bestaan – en dé nationale geschiedenis evenmin.

Hij construeerde 130 ankerpunten in de Franse geschiedenis en het Franse landschap om de kloof tussen herinnering en wetenschap te dichten. Deze *lieux de mémoire* zijn plekken waar de band met het nationale verleden nog tastbaar aanwezig is. Nora's onderzoek condenseerde in de monumentale, zevendelige reeks *Les lieux de mémoire* (1984-1993). *De plaatsen van de herinnering* zijn bij hem niet enkel fysieke plekken, maar ook betekenisvolle personen,

¹ Nieuw was de aandacht voor de collectieve herinnering niet. Al vanaf 1925 was de Franse socioloog Maurice Halbwachs (1877-1945) hiermee bezig (*Les cadres sociaux de la mémoire* (1925) en *La mémoire collective*, 1950). Hoewel Halbwachs het persoonlijk geheugen en gezamenlijke geheugen onderscheidt, stelt hij dat het eerste enkel tegen en als een collectief referentiekader kan bestaan. In 1966 verscheen van F. Yates *The art of memory*, waarin de auteur ingaat op de training van het visuele geheugen vanaf de klassieke oudheid tot 1500 door middel van *loci memoriae*. Vgl. ook M. Grever, 'Visualisering en collectieve herinneringen. 'Volendams meisje' als icoon van de nationale identiteit', in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 117 (2004) 207-229, en Pim de Boer en Willem Frijhoff (red.), *Lieux de mémoire et identités nationales* (Amsterdam 1993).

² Hier dringt zich de vergelijking met Hobsbawm's concept van *invented traditions* op.

kunstwerken, feesten en rituelen, kortom ook *topoi*, symbolische plaatsen.³ ‘Frankrijk’ bestaat in de hoofden van de Fransen vooral dankzij hen, aldus Nora.

De serie van Nora heeft in en buiten Frankrijk tot een hausse geleid aan voor de cultuurwetenschappen uitermate boeiend onderzoek naar ‘plaatsen van herinnering’. Studies naar ‘pleisterplaatsen’ in de (nationale) geschiedenis, met onderzoek dat de grenzen tussen de traditionele disciplines welhaast automatisch openbreekt en tal van nieuwe gezichtspunten opent.⁴ ‘Memoria’ lijkt zelfs een nieuw paradigma te zijn geworden voor de cultuurwetenschappen.

Een belangrijke factor voor het succes van Nora is de herinneringscultus, die Frankrijk (en West-Europa) sinds enkele decennia overspoelt. Deze wordt door hem gerelateerd aan de grote sociaal-economische wijzigingen in de Franse samenleving, waaronder de teloorgang van de boerenstand en het latijnse katholicisme in de jaren zestig.⁵ Ingrijpende veranderingen, die onzekerheid en ontwrichting creëerden. De behoefte aan en populariteit van beleefbare, historische ankerplaatsen moet mede in dat licht worden gezien.

Ook de vergrijzing van de bevolking, financiële motieven bij overheden en bedrijven (cultuurtoerisme) en de postmoderne, ideologische ‘leegte’ worden wel genoemd als belangrijke factoren voor de recente herdenkingscultuur in de Westerse wereld. Het tanende geloof in een betere toekomst zou onze blik als vanzelf naar het verleden doen richten.⁶

In directe zin van belang voor het succes van de *lieux de mémoires* is de culturalisering van de geschiedbeoefening. Geschiedenis wordt meer en meer gezien als een cultuurelement waarmee een gemeenschap haar collectieve geheugen of identiteit opbouwt. Tenslotte kan gewezen worden op de toenemende aandacht voor visuele bronnen in het geschiedbedrijf.⁷

Nora zelf wijst nog op de recente ‘versnelling van de geschiedenis’, veroorzaakt door het gevoel van permanente verandering, dat de moderne mens kenmerkt.⁸ Een ‘open’ en directe verbinding met zowel het verleden als de toekomst is daardoor vrijwel onmogelijk geworden.

Daarnaast noemt hij de democratisering van het verleden. Gewone mensen, vrouwen, etnische

³ Deze ‘lieux de mémoire’ zijn plaatsen in de drie betekenissen van het woord (materieel, symbolisch en functioneel) en kunnen diverse vormen aannemen (monumenten, symbolen, instellingen, personen, tentoonstellingen, herdenkingsdagen etc.). Al deze elementen fungeren als een soort nationale ‘iconen’.

⁴ In noem twee voorbeelden uit een lange reeks: Belden C. Lane, *Landscapes of the sacred. Geography and narrative in American spirituality* (New York, 1988) en S. Schama, *Landscape and memory* (Londen, 1995). Het bestaan van de rubriek ‘De Plek’ in *Locus* kan ook in dit licht worden gezien.

⁵ P. Nora, ‘L’avènement mondial de la mémoire’, in *Transit - Europäische Revue*, Nr. 22/2002.

⁶ J. Perry, *Wij herdenken, dus wij bestaan: over jubilea, monumenten en de collectieve herinnering* (Nijmegen, 1999), p. 11-13.

⁷ Voor de laatste factor zie mijn bijdrage in *Locus 14* (2004; p. 8-13): ‘Foto’s als cultuurwetenschappelijke bron. Over de noodzaak van beeldvaardigheid’.

⁸ <http://www.fl.ulaval.ca/celat/histoire.memoire/histoire/cape2/nora.htm> (het betreft een opstel van Nora, geplaatst op de site van de letterenfakulteit van de universiteit van Laval (Canada)).

of religieuze minderheden: allen eisen hun plek op. Ze privatiseren als het ware de geschiedenis, verlangen een toegang tot de ‘papieren’ historiografie.

Door veel Franse collega’s werd (en wordt) Nora’s ‘experiment’ met argusogen gevolgd. Zij zien bij hem de (postmoderne) waan van de dag zegevieren en constateren een gebrek aan wetenschappelijke distantie en methode. Nora zou vooral worden gedreven door nostalgie naar een verloren, gouden tijd. Wat is nog waar als eenieder zijn eigen nationale geschiedenis mag creëren op basis van zoiets vaags en veranderlijks als de (collectieve) herinnering? Wat bindt de Fransen dan nog?⁹

Plaatsen van herinnering

Het concept van Nora bereikte omstreeks 1990 de buurlanden. Ieder op hun manier participeren ze in de *memory wave*. Duitsland inventariseerde zijn *Erinnerungsorte*, Engeland zijn *sites of memory* en Italië zijn *Luoghi della memoria*. Ook in Rusland, Oostenrijk, Denemarken en Spanje zijn historici sindsdien bezig met de nationale herinneringsplaatsen. Nederland vormt hierop geen uitzondering, want ook hier te lande leeft - tegen de verwachtingen van sociologen in - de herinneringscultuur volop en is sprake van een grote interesse in ‘nationale plekken’.¹⁰ Onder de titel *Plaatsen van herinnering. Nederland in de twintigste eeuw* en onder eindredactie van H. Wesseling, verschijnen momenteel bij uitgeverij Bert Bakker in Amsterdam vier kloeke boeken. In dit geval gaat het alleen om *fysieke* plekken (er moet wat te zien zijn) waarin ‘onze’ geschiedenis en daarmee de Nederlandse identiteit is neergeslagen.¹¹ Ook hier congrueert het antwoord op de vraag welke *ónze loci memoriae* zijn met het antwoord op de vraag: wat is typisch Nederlands? Daarmee raakt de keuze voor bepaalde herinneringsplaatsen direct aan de lopende debatten over de Nederlandse identiteit en de canon van onze geschiedenis, waarin ‘rechts’ en ‘links’, historici, onderwijzers en professionele historici, kunstenaars en ‘gewone mensen’ zich vol overgave mengen. *Plaatsen van herinnering* zou een bindmiddel voor alle ‘Nederlanders’ kunnen en volgens sommigen moeten worden.

Erinnerungsorte

⁹ Het is zeer de vraag of de door Nora veronderstelde tegenstelling tussen herinnering en geschiedschrijving wel zo groot is. Is er niet eerder sprake van een constante en prikkelende wisselwerking tussen het (collectieve) geheugen en de geschiedwetenschap?

¹⁰ Zie J. Perry, *Wij herdenken, dus wij bestaan: over jubilea, monumenten en de collectieve herinnering* (Nijmegen, 1999), m.n. p. 11.

¹¹ De Nederlandse delen zullen respectievelijk gewijd zijn aan Oudheid en Middeleeuwen, 17de en 18de eeuw, 19de eeuw en ten slotte aan de 20ste. Het laatste deel is in aanwezigheid van Nora in november 2005 gepresenteerd in Den Haag. De vier maal veertig, dus 160 onderwerpen die tussen nu en eind 2006 worden gepubliceerd, zijn al geselecteerd.

Tenslotte: wat betekende Nora voor Duitsland, een van de meest verscheurde naties van Europa? Een land dat zijn verleden als een loden last torst. De Tweede Wereldoorlog, de holocaust en de langdurige deling tussen Oost en West-Duitsland hebben diepe sporen nagelaten. Maar ook los daarvan is de Duitse geschiedenis onmiskenbaar hetegorener dan de centralistische eenheidsstaat Frankrijk. Daarmee dringen zich de volgende vragen op: Wat is eigenlijk de historische identiteit van Duitsland? Welke ‘plaatsen van herinnering’ horen daar dan bij?

Tussen 1994 en 1999 onderzochten de Franse historicus Etienne François en zijn Duitse collega Hagen Schulze, beiden hoogleraar te Berlijn en beiden midden in de oorlog (1943) geboren, de bruikbaarheid van Nora’s concept voor Duitsland. Hun onderzoek resulteerde in het driedelige standaardwerk *Deutsche Erinnerungsorte* (München, 2001). Elk deel telt ruim 725 pagina’s. In totaal werden zo’n 120 zowel fysieke als symbolische *topoi* beschreven, waarvoor ruim 100 auteurs werden ingeschakeld waaronder veel niet-historici. Afgesproken werd om - anders dan Nora had gedaan - de nadruk te leggen op de 19de en 20ste eeuw. De beide samenstellers besloten om hun trilogie te verknopen met de geschiedenis van Europa. In dat licht beschouwd is het logisch dat een-vijfde deel van de auteurs werd geworven buiten Duitsland en dat in de trilogie voortdurend sprake is van het Europese perspectief. Er ontstond daardoor een gecombineerd Duits-Europees memorielandschap. Eveneens op instigatie van François en Schulze werd *Erinnerungsort* door de auteurs zeer breed ingevuld: van individueel kunstenaar (Goethe, C.D. Friedrich, Karl May) tot feest (‘Weihnachten’) en zelfs on-Duitse plekken zoals ‘Versailles’ (door Hagen Schulze) en ‘Stalingrad’ tref je aan. Maar natuurlijk ook erg Duitse onderwerpen zoals *Der Schlager*, *Volkswagen*, *Luther*, *Erbfeind* en Richard Wagner.

Over de eclectische en nauwelijks onderbouwde selectie van de plekken is – voorspelbaar – volop discussie ontstaan en dat er met zoveel auteurs sprake is van grote stilistische verschillen laat zich eveneens raden. Verder lijken de samenstellers bij de selectie de ‘veilige weg’ te hebben bewandeld; het totaal van de onderwerpen komt mogelijk wat Duits-beleggen over. Om één voorbeeld te nemen: het Turkse beleg van Wenen in de 17de eeuw komt uitvoerig aan bod, maar niet de aanwezigheid van de vele oorspronkelijk Turkse Duitsers in het huidige Duitsland. Wat moeten migranten met b.v. met *deutscher Wald* of *Tannenberg*? Dit probleem valt evenwel moeilijk op te lossen en doet ook weinig af aan de waarde en integriteit van *Deutsche Erinnerungsorte*. De trilogie is terecht reeds één van de standaardwerken van de recente Duitse geschiedschrijving.

Erinnerungsort Weimar

Eén van de opstellen in *Deutsche Erinnerungsorte* gaat over de voormalige DDR-stad Weimar. Het werd geschreven door Georg Bollenbeck, die het ontstaan en de werkingsgeschiedenis van ‘de mythe Weimar’ prachtig ontrafelt.¹²

Weimar is de stad van de schilder Lucas Cranach, de filosofen Johann Gottfried Herder en Friedrich Nietzsche, de componisten Johann Sebastian Bach en Frans Liszt, de architect en vormgever Henry van de Velde, het beroemde Bauhaus, de *Weimar-Republik* en natuurlijk de grote pelgrimsplaats van de *deutsche Klassiker* Martin Wieland, Gottfried Herder, Friedrich Schiller en vooral Johann Wolfgang von Goethe. Naar deze illustere personen verwijzen in Weimar diverse standbeelden, musea, kerken, archieven, bibliotheken en andere memorabele gebouwen, die - op één na - allemaal in en vlakbij het oude centrum liggen.

In de 19de eeuw werd Weimar dé stad van het humanistische *Bildungsbürgertum* en één van de belangrijkste symbolen van het beste dat de Duitse cultuur had voortgebracht. De stad zelf en speciaal de woonhuizen van de literaire boezemvrienden Goethe en Schiller zijn sindsdien het doel van pelgrimages door cultuurliefhebbers en zoekers naar ‘de edele Duitse ziel’ en *Geist von Weimar*.

Na de hereniging in 1990 kreeg Weimar - nu 63.000 inwoners - een grondige en zeer dure opknappbeurt. Op vele gevels werden tekstborden opgehangen met verwijzingen naar het roemrijke verleden als *Klassikerstadt*, als het ‘Athene aan de Ilm’. Het oude centrum werd op de werelderfgoedlijst van de UNESCO geplaatst en vanaf 1999 (toen Weimar Culturele Hoofdstad van Europa was en 7 miljoen bezoekers werden verwelkomd), wordt het cultuurtoerisme gepropageerd als nieuwe pijler van de nog steeds zwakke economie van de voormalige DDR-staat Saksen. Momenteel komen gemiddeld zo’n anderhalf miljoen toeristen jaarlijks naar de stad.

Eén van hen was de schrijver van dit artikel, die de stad in oktober 2005 bezocht.¹³ Weimar bleek een rustige en burgerlijke stad te zijn met nogal wat studenten; zonder files of hectisch verkeer. Weimar moet het hebben van het verleden, zoveel was al snel duidelijk. Door de grondige renovatie oogt de stad fris en verzorgd. Omdat het weer voor de beleving van een stad vaak van grote invloed is, merk ik op dat het tijdens de dagen van mijn bezoek zonnig maar ook koud en wat winderig was.

¹² Georg Bollenbeck, ‘Weimar’, in: Etienne François und Hagen Schulze (red.), *Deutsche Erinnerungsorte*, deel 1 (München, 2001) p. 207-224.

¹³ Eerder beschreef hij de geboorteplaats van de filosoof Martin Heidegger: Messkirch (zie *Streven* (maart 2005) p. 220-227)).

Vier plaatsen in *Erinnerungsort* Weimar worden nu aan een nadere analyse onderworpen: de woonhuizen van achtereenvolgens Goethe en Nietzsche, het Bauhausmuseum en het concentratiekamp Buchenwald.

Het Goethehuis

Het *Goethehaus* aan het *Frauenplan* in Weimar is een koopmanshuis in barokstijl uit 1709. Goethe (1749-1832) woonde in dit huis bijna 50 jaar, van 1782 tot 1789 en van 1792 tot aan zijn dood, eerst als huurder en nadat hertog Carl August hem het pand had geschonken, als eigenaar. De woning bestaat uit een voor- en achterhuis met 13 kamers en een binnenplaats, trappenhal en fraaie, achterliggende bloemen- en groentetuin met paviljoen. Alles is toegankelijk voor het publiek.

Een bezoek aan het Goethehuis is een absolute aanrader. Hier las en dichtte hij en ontving hij gasten uit vele landen. De situatie ten tijde van Goethe's overlijden is nog bijna helemaal intact, inclusief de 'kleine', ogenschijnlijk onbelangrijke dingen zoals het bestek, de meubels, de paardenkoets en het bed waarop hij is gestorven. Bijzonder is de kleurstelling van de kamers, die door Goethe persoonlijk werd bepaald. Hij paste daarvoor de resultaten toe van zijn onderzoek naar de werking van kleuren. Het Goethehuis bevat verder een fraaie collectie door de schrijver verzamelde kunstwerken (verspreid over welhaast alle vertrekken), naturalia en een kleine 2000 door hem vervaardigde tekeningen.

In cultuurhistorische zin vormt de bibliotheek ongetwijfeld het hoogtepunt van de woning. Goethe lijkt zo'n beetje alles te hebben gelezen wat in zijn leven is verscheen op wetenschappelijk gebied. Hoewel je zijn boeken niet kunt aanraken, proef je er meer dan waar dan ook in Weimar de zoektocht van deze *homo universalis* en kunstenaar-filosoof naar het wezen van de menselijke beschaving. Voor Goethe was cultuur het proces van steeds weer jezelf geestelijk beschaven. Alles willen weten, aandacht hebben voor zowel natuur als geest, op weg naar de volmaakt beschaafde mens. Vooral dankzij hem werd Weimar symbool van het hoogste in de mens.

De bibliotheek is vrijwel ongeschonden bewaard gebleven en telt 5424 titels, die alle terreinen van de toenmalige wetenschap bestrijken: recht, literatuur, filosofie, natuurkunde, economie en beeldende kunst; verder ook tientallen Duitse en niet-Duitse kranten en tijdschriften.

In zijn bibliotheek staan onder meer exemplaren van de boeken van Kant en Hegel (met wie hij goed bevriend was). Kants *Kritik der Urteilskraft* staat vol met opmerkingen in de marge, waaruit je kunt afleiden hoe Goethe worstelde met diens strikte scheiding tussen de causaal-

mechanische natuur en de vrije menselijke geest. Voor Kant waren beide min of meer onverenigbaar, maar evenals zijn vriend Hegel geloofde Goethe daarentegen niet in die scheiding maar juist in de synthese van fysieke *dingen* en menselijke *denken*. Dankzij de kunst is elk menselijk individu bij machte om de onbevattelijke - dat wel - eenheid van natuur en geest te kunnen ervaren. Het subject zelf is bij hem een eenheid van verstand, gevoel. De onsterfelijkheid kan alleen in jezelf worden overwonnen, zei Goethe.¹⁴

Na de dood van Goethe bleef het huis in familiebezit totdat het in 1885 door de laatste telg uit de familie per testament tot Goethe-Museum werd vermaakt.

Villa Silberblick

Een andere belangrijke inwoner van Weimar was de levensfilosoof Friedrich Nietzsche (1844-1900). Hij bewonderde Goethe, omschreef deze kosmopoliet zelfs als *grossen Überdeutschen*, als exponent van de wereldliteratuur.

Nietzsche woonde zijn laatste levensjaren in het neorenaissance-huis *Villa Silberblick*, even buiten het centrum. In 1897 trok Friedrichs zuster Elisabeth Förster-Nietzsche (1846-1935), kort daarvoor berooid teruggekeerd uit Paraguay, in de villa samen met haar sinds 1889 geesteszieke broer Friedrich.

Nietzsche stierf er in 1900, waarna zijn zus het pand kocht om er de wetenschappelijke nalatenschap van haar inmiddels beroemde broer in onder te brengen: het *Nietzsche-Archiv*. *Die Schwester Zarathustras* liet vervolgens het interieur herinrichten door de Belgische architect Henry van de Velde, die op ingetogen wijze de vormentaal van de Jugendstil toepaste.

Rond Nietzsche groeide in Weimar na zijn dood een ware cultus. Hoewel hij vanwege zijn voorkeur voor oorlogszuchtige metaforen en zijn verkondiging van de *Übermensch*, zeker een 'gevaarlijk denker' kan worden genoemd, is het onterecht om Nietzsche als directe voorloper van het Nazisme te karakteriseren. Vooral door toedoen van Elisabeth groeide Nietzsche na 1923 uit tot filosofisch boegbeeld van het nationaal-socialisme. Anders dan Goethe¹⁵ kon Nietzsche door de Nazi's volledig worden toegeëigend. In de jaren twintig en dertig bezocht Adolf Hitler minstens 35 keer Weimar en dan meestal ook de *Villa Silberblick*, waar hij telkens hartelijk werd ontvangen door Elisabeth Förster. Hij bezocht haar begrafenis in 1935 en gaf financiële steun aan het archief. In augustus 1938 onthulde Hitler in Weimar een borstbeeld van de filosoof.

¹⁴ Zie het Nawoord in het boeiende boekje van Charles Vergeer over Goethes gesprekken met zijn kanselier Friedrich Müller onder de titel *Alles breekt zelfs de glazen* (Budel, 1999) 82-84.

¹⁵ Goethe was daarvoor vanwege zijn kritische opmerkingen over Duitsland en zijn Europese aspiraties onbruikbaar. Opvallend is echter dat Goethes ster juist rees in het voetspoor van het Duitse nationalisme.

Na 1945 waren de rollen omgekeerd. Anders dan Goethe was Nietzsche nu geheel uit de gratie en in de communistische DDR zelfs taboe. Voor het Nietzsche-Archiv bestond weinig interesse met als gevolg dat de papirassen werden overgebracht naar het Goethe-Schiller-Archiv, eveneens in Weimar. In 1990-1992 volgde een grondige restauratie van de *Villa Silberblick*, die vervolgens als museum werd opengesteld.

Bauhausmuseum

Pal tegenover het dubbelstandbeeld van Goethe en Schiller en ondergebracht in een neoklassieke remise ligt sinds 1995 het Bauhausmuseum. Deze instelling herbergt een qua omvang beperkte, maar wel bijzonder interessante collectie productontwerpen uit de heroïsche beginjaren van het Bauhaus en het daaraan voorafgaande decennium. Er is werk te zien van befaamde ontwerpers als Gropius, Breuer, Van de Velde, Schlemmer en Feininger. Het *Staatliches Bauhaus Weimar* werd in 1919 in de progressieve naoorlogse sfeer opgericht als een academie waar zowel autonome als toegepaste kunsten werden gedoceerd. Aan de vervreemding van de kunst van de samenleving moest volgens de stichters nodig een einde komen; dus geen traditionele *l'art-pour-l'art*-academies meer, de kunstenaars moesten uit hun ivoren toren. Dat de plaats van vestiging Weimar werd, hangt samen met de rijke culturele traditie van deze stad.

Het Bauhaus ontwikkelde zich binnen vijf jaar tot een modern en technisch georiënteerd vormgevingsinstituut, waar beroemdheden als Kandinsky, Klee, Schlemmer en Itten les gaven. Ze werden gedreven door een welhaast utopische maatschappijvisie. De experimentele en sterk praktische onderwijsbenadering, de open, internationale sfeer en de analytische gerichtheid op de moderne, industriële werkelijkheid maakten van het Bauhaus het belangrijkste designinstituut uit de moderne Westerse geschiedenis. Een aantal 'designklassiekers' kwam er tot stand en tot op de dag van vandaag zijn overal in de wereld de invloeden van het Bauhaus nog bespeurbaar.

Een naam die je in het Bauhausmuseum veelvuldig tegenkomt, is Henry van de Velde (1863-1957). Hoewel deze in Antwerpen geboren kunstenaar-ontwerper nogal gebonden was aan William Morris' *Arts & Crafts*-opvatting, ontplooidde hij tussen 1897 (succesexpositie in Dresden) en 1915 (vertrek uit Weimar) belangrijke initiatieven in Duitsland om het esthetische niveau van de alledaagse leefomgeving naar een hoger plan te tillen. Zo ook in Weimar, waar Van de Velde vanaf 1902 adviseur was van de groothertog. Hij richtte er het *Nietzsche-Archiv* opnieuw in en leidde tussen 1907 en 1915 de *Kunstgewerbeschule*. In 1907 bouwde Van de Velde net buiten het centrum van Weimar een nieuw en wat curieus ogend

woonhuis voor hem, zijn vrouw Maria en hun vijf kinderen: het landhuis *Hohe Pappeln* (Belvederer Allee).¹⁶ Vanwege zijn Belgische achtergrond en linkse sympathieën moest Van de Velde in 1915 Weimar verlaten. In 1919 keerde hij kortstondig terug om de voordracht van Gropius als nieuwe directeur van het Bauhaus te ondersteunen.

Door de sterker wordende ‘rechtse krachten’ in Thüringen moest het *Staatliches Bauhaus* in 1925 de poorten sluiten in Weimar en verhuisde de opleiding naar Dessau. Momenteel probeert de Bauhaus-Universiteit de open en internationaal gerichte traditie van het oude Bauhaus in Weimar levend te houden.

Buchenwald

In het interbellum werd Weimar een provinciaal, conservatief stadje met opvallend veel sympathisanten voor nazistische opvattingen. Van het liberale humanisme en kosmopolitisme van een eeuw eerder was weinig meer over. De eerste Reichsparteitag na de heroprichting van de Nazi-partij werd op 3 en 4 juli 1926 gehouden in het theater van Weimar, bij welke gelegenheid ook de Hitler-Jugend werd opgericht. Evenals Bayreuth en Neurenberg was Weimar voor de NSDAP een ‘geweihter Ort’, een heilige plek van het ‘Deutschtum’.

In 1937 bouwden de Nazi’s op de Ettersberg, enkele kilometers noordelijk van Weimar, een van hun meest beruchte concentratiekampen: Buchenwald (*Beukenbos*). De Ettersberg was een bosrijk gebied waar Goethe veel had gewandeld en - evenals Heidegger aan de *Feldweg* - zijn favoriete eik had om onder te vertoeven. Alsof Buchenwald de wraak van de Nazi’s was omdat Goethe ooit afstand had genomen van het opkomende Duitse nationalisme.

In 1937 verbleven in Buchenwald al zo’n 1.000 gevangenen, vooral politieke tegenstanders van het regime: communisten, maar ook veroordeelde criminelen, ‘asocialen’, joden en homoseksuelen. In totaal verbleven tussen 1937 en 1945 270.000 gevangenen in Buchenwald, waarvan er 50.000 de dood vonden.¹⁷ Amerikaanse soldaten bevrijdden het kamp op 11 april 1945.

Van 1945 tot 1950 was het kamp Buchenwald een *Speziallager* van de Russische bezettingsmacht, een interneringskamp waarin sympathisanten van de Nazi’s, anti-communisten en vooral veel onschuldigen werden opgesloten. Opnieuw stierven in hier duizenden.

¹⁶ *Hohe Pappeln* is enkele jaren geleden heringericht naar de originele toestand. Sindsdien is het een internationaal onderzoekscentrum naar het werk, leven en artistieke invloed van Van de Velde. Vanaf 2003 is het opengesteld voor publiek.

¹⁷ Relevant in het kader van dit artikel is dat ook de joods-Franse socioloog Maurice Halbwachs, een van de eerste onderzoekers van het collectief geheugen, op 16 maart 1945 in het concentratiekamp Buchenwald werd vermoord (zie noot 1).

Van het immense complex resteren nog slechts enkele gebouwen. De barakken voor de gevangenen zijn tussen 1950 en 1955 allemaal gesloopt. Buchenwald werd één grote, desolate en winderige vlakte met op vaste afstanden de funderingen van de voormalige barakken. Het crematorium werd gerestaureerd evenals de kazerne van de SS, het poortgebouw, het grote magazijn (*Kammergebäude*) waarin nu een omvangrijke permanente expositie over het kamp is ingericht en het *Desinfektionsgebäude* (met kunstexpositie). Ook de originele toegangspoort is bewaard gebleven met in zwart geverfd smeedijzer de verschrikkelijke woorden *Jedem das Seine* (Iedereen krijgt wat hij verdient). Hier en daar ligt er een roos. Op de barakkenvlakte resteert nog een forse boomstronk als verwijzing naar de mythische eik van Goethe (*Edel sei der Mensch, hilfreich und gut*). De boom werd in 1944 door een brandbom getroffen.

Tot besluit: de paradox Weimar

Behalve de hiervoor besproken relictten telt *Erinnerungsort* Weimar een heel scala aan plekken en objecten die verwijzen naar de Duitse cultuur, geschiedenis en ‘identiteit’. Genoemd moeten worden de classicistische *Fürstengruft* in het stadspark, in 1826 als grafkapel gebouwd voor de vorstelijke familie van Weimar. De crypte bevat onder meer de twee enorme eikenhouten grafkisten van Goethe en Schiller, hier broederlijk naast elkaar rustend. Andere interessante plekken zijn het Schillerhaus (woonhuis van Friedrich Schiller), de laatgotische stadskerk *Sankt Peter und Paul* (met het graf en standbeeld van Herder en het prachtige triptiek van Cranach) en de fraaie Markt met diverse historische panden.

Maar toch: gewoon ontspannen wandelen door Weimar en jezelf laven aan al dat erfgoed is na het bezoek aan Buchenwald niet meer mogelijk. De beelden van het kamp blijven door je hoofd spoken. Bijna onbewust kijk je steeds naar boven, in de richting van de beboste heuvels, naar die verschrikkelijke plek des doods. En als je langs station van Weimar loopt, waar tot 1943 de slachtoffers van de Nazi’s arriveerden, dan krijg je het opnieuw benauwd. Hetzelfde gevoel bekruipt je als je het *Gauforum* (het vanaf 1936 gedeeltelijk gerealiseerde Nazicentrum in Weimar) passeert of het *Nationaltheater* (door Hitler vaker bezocht) en *Marshall*-complex (waar ooit de Gestapo huisde en waar in de kelders onschuldige gevangenen werden gemarteld; nu *Hauptstaatsarchiv*).

Enige weken na thuiskomst streden twee beelden van Weimar om de suprematie: de prachtige bibliotheek in het Goethe-huis en die verschrikkelijke leegte van Buchenwald. De balans kon simpelweg niet worden opgemaakt.

Want: waaraan kun je na een bezoek aan Weimar cultuur eigenlijk nog afmeten? Zeker, Weimar is de *Klassikerstadt* van Goethe en Schiller, maar ook, misschien nog meer, de stad van Hitlers beulen. Het hoogste en het laagste van de Duitse geschiedenis raken elkaar hier, humaniteit werd in Weimar bestialiteit, geestelijke beschaving genadeloze repressie. Keren we nu terug naar het openingsthema van deze beschouwing: *lieux de mémoire*. Feiten, verbeelding, symbolen, verleden, heden, beleving, gemeenschap en toekomst: in Weimar komen ze allemaal samen, komt de geschiedenis daadwerkelijk tot leven. Daarmee wordt het ideaal van de historiografie genaderd en is tevens de kracht van Pierre Nora's concept aangetoond. Brandender dan in deze microkosmos toont de weerbarstige ambivalentie van 'Duitsland' zich wel nergens.

[afbeeldingsbijschriften]

1. Het *Goethe-Schiller-Denkmal* in Weimar

Het bronzen dubbelstandbeeld van E. Rietschel werd op 4 september 1857 onthuld bij de viering van het honderdste geboortjaar van Goethe. Rietschel baseerde zich onder meer op dodenmaskers en portretten van beiden. De dichters raken elkaars handen via een lauwerkrans, maar kijken elk een andere kant op: Goethe naar de toeschouwer en Schiller schuin omhoog. Rietschel gaf ze praktisch even groot weer, waar Goethe 1,69 meter en Schiller ongeveer 1,85 meter lang was. Omdat Goethe zijn hand op Schillers schouder legt en ouder is voorgesteld, is hij *Erster unter Gleichen*. In het *Nationaltheater* op de achtergrond werd in 1919 de nieuwe Duitse grondwet geaccordeerd door de Rijksdag, waarmee de *Weimarer Republik* een aanvang nam.

2. Het *Goethehaus* (voorzijde vanaf het *Frauenplan*)

Hier bracht Goethe de laatste 47 jaar van zijn leven door samen met vrouw Christiane, zoon August en later zijn schoondochter en kleinkinderen. Na de Duitse hereniging in 1989 is dit huis het populairste reisdoel van Weimar voor cultuurliefhebbers. Behalve de originele inrichting, bevat het huis Goethes manuscripten, bibliotheek en kunst- en mineralencollectie. Vanaf 1886 is het *Goethehaus* open als onderdeel van het *Goethe-Nationalmuseum*.

3. Tekening door F. Pfeller de Oudere van Goethe op zijn sterfbed, 23 maart 1832.

4. Het *Nietzsche-Archiv*, Weimar

De *Villa Silberblick* werd in 1889 als ambtenarenwoning gebouwd in een stijl die typisch is voor de *Gründerzeit*. In opdracht van Elisabeth Förster-Nietzsche werd de villa door de Belgische architect Henry van de Velde opnieuw ingericht en geschikt gemaakt als archiefruimte. Tussen 1990 en 1992 vond een grondige restauratie plaats van het interieur, waarbij alle meubels, lambriseringen en tapijten werden hersteld naar de oorspronkelijke toestand. Sindsdien is het open voor publiek.

5. Het *Bauhausmuseum*

6. De vlakte van Buchenwald

Ongeveer zeven kilometer ten noorden van Weimar lag op de Ettersberg het *KZ-Lager Buchenwald (Beukenbos)*, bestaande uit vele tientallen, houten barakken. Hun plaatsen worden nu aangeduid door stenen met de nummers van de barakken. De leegte, kaalheid en uitgestrektheid van het barakkenterrein verwijst op stille maar indrukwekkende wijze naar het Nazi-verleden van Weimar.

7. Het poortgebouw van het concentratiekamp Buchenwald met in smeedijzeren letters de spreuk *Jedem das Seine*, die alleen van binnenuit door de gevangenen kon worden gelezen.

8. De tuin achter het Goethehaus.

De tuin van Goethes woonhuis werd door zijn vrouw Christiane gebruikt als groententuin. Goethe bracht van zijn reizen planten mee voor in de tuin en voerde er ook botanische experimenten uit. De tuin benadert de toestand van het begin van de negentiende eeuw.

Reserve:

Henry van de Velde en zijn familie voor het huis 'Hohe Pappeln' in Weimar.